

PIJPENVONDST TE ALPHEN AAN DEN RIJN

door J.v.d.Meulen en E.v.d.Most

Inleiding

Uit summiere gegevens in de literatuur en het archief is gebleken, dat in de 18e eeuw enige tabakspijpmakers in Alphen en Aarlanderveen gevestigd waren (a). Om een gunstige concurrentie positie te verwerven imiteerden zij bekende Goudse merken en pijpen. Uit een klacht van het pijpmakersgilde te Gouda (1773) blijkt dat zij, op de zijkant van de hiel, het wapen van Gouda zetten, hoewel dit door de Staten van Holland en West-Friesland sinds 1739, slechts aan de Goudse pijpmakers was toegestaan(b). Op de steel gaven ze als plaats van herkomst IN GOUDA aan (c). In 1808 is het aantal pijpmakerijen sterk teruggelopen. Men produceerd pijpen die plaatselijk bekend zijn onder de naam "kleine kromkoppen" of "kasjotten" (d). Het is al enige jaren de bedoeling deze gegevens te staven aan de hand van vondsten.

Het onderzoek

In 1976 waren op het terrein aan de Raadhuisstraat in Alphen aan den Rijn bij de sloop van enkele oude huisjes oudheidkundige vondsten gedaan, waaronder tientalle pijpekoppen.

Het grootste aantal fragmenten bleek toen afkomstig uit een grijze kleilaag, op het midden van het terrein, enkele decimeters onder het maaiveld.

Bij het laatste onderzoek in maart 1982 was het de bedoeling te bepalen of het hier een 'stort' betreft in de zin van een ophoging of verharding door middel van aangevoerd materiaal, dan wel een 'stort' van een hier ter plekke gevestigde pijpmaker. Hiertoe werd op dezelfde plaats, als waar eerder de grootste concentratie pijpmateriaal werd aangetroffen, machinaal een sleuf gegraven van 1,5 m breed, tot op de ongeroerde grijze rivierklei. Uit het profiel blijkt, dat de bodem is opgebouwd uit een bewoningspakket van ca. 0,5 m dik, die op de ongeroerde rivierklei ligt en afgedekt wordt door een puinlaag met een grasmatt. Het bewoningspakket bestaat uit twee delen:

- een bovenkant van vuile grijs/zwarte klei die verspreide concentraties pijpmateriaal en aardewerkscherven bevat.
- daaronder schone klei waarin zich drie ingravingen bevinden. Deze ingravingen hebben een vlakke horizontale bodem met loodrechte wanden van ca. 0,25 m hoogte en zijn opgevuld met kalkachtige schilfertjes. In deze laag treffen we enkele pijpekoppen, fragmenten van vuurvaste steentjes en 'wiggen' aan.

Pijpen met hielmerken

De opgegraven koppen vertonen wat betreft model en hielmerken grote overeenkomst met Goudse produkten. Vooral de gelijkvormigheid met de typen die Frans Verzijl (1729-1785) gemaakt heeft is opvallend (e). De koppen zijn geglaasd, dit is het polijsten, door met een agaatsteen over de kop te strijken waardoor de grove deeltjes weggedrukt en de kleiplaatjes één richting opgestreken worden. In het algemeen ligt de kwaliteit beneden het Goudse produkt, vooral omdat de wanddikte van de ketel (kop) varieert. De meeste pijpen waren niet gebruikt. De pijpen die wel gerookt waren hadden meestal slechts een lichte verkleuring. De zwaarder gerookte exemplaren waren meestal voorzien van het wapen van Gouda met daarboven een S (betekend slegte = gewone), hetgeen een kenmerk is voor Goudse pijpen. Hiervan werden slechts enkele gevonden, alle met verschillende merken.

Het plaatsen van het merk op de ketel leverde de nodige problemen op. Dit blijkt uit een aantal vondsten waarbij het merkstempel zo hard tegen de ketel is gedrukt dat er een deuk of zelfs een gat in de kop is ontstaan. Door onrechtmatigheden in de klei, b.v. steentjes, werd ook een hoeveelheid misbaksels veroorzaakt. Veel fragmenten zijn gevonden, waarbij de steel gebroken was op de plaats waar een steentje in de wand was opgenomen.

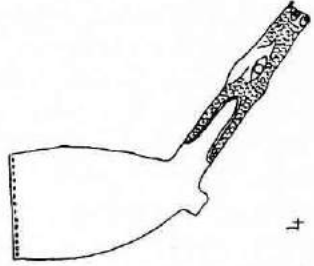
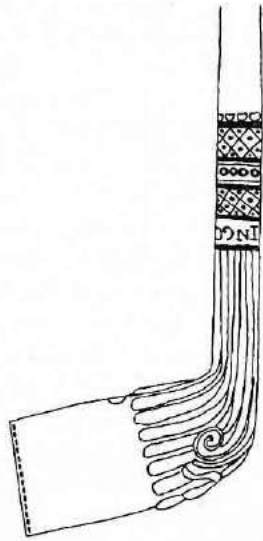
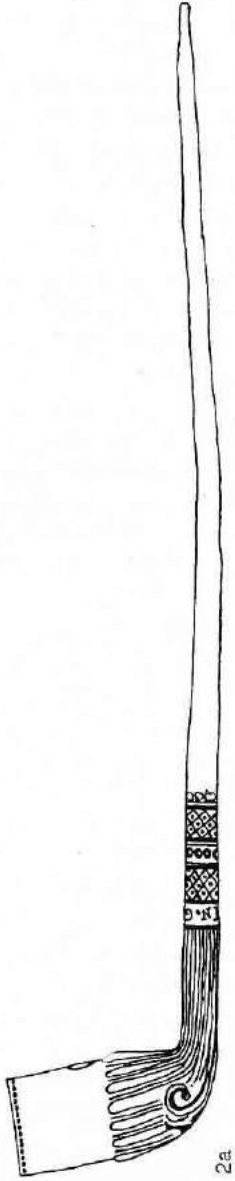
De volgende merken zijn gevonden: a. op de ketel; Koning David, de slang, de gekroonde 61, de gekroonde 99. b. hielmerken; de slang, de gekroonde A, de gekroonde B, de gekroonde 16, de molen, de melkmeid, de zwaan, de lelie, BVB, de gekroonde 9, de gekroonde turfmand, de gekroonde 59, de gekroonde both, de both, het scheepje, B_WB, de leeuw in Hollandse Tuin, het klaverblad, de gekroonde VH (nr.4).

Op een enkele uitzondering na komen de merken overeen met de Goudse. Het merk de zwaan lijkt bij de Alphense exemplaren meer op een eend en heeft duidelijk pootjes welke bij het originele Goudse merk niet voorkomen. Het bekende merk "de both" is in afwijking van het officieel geregistreerde merk voorzien van een kroon.

Ook de bijmerken op de zijkant van de hiel b.v. het wapen van Gouda, een stip of een cirkel, komen op deze pijpen voor.

Versierde pijpen en zijmerken

Er zijn twee typen versierde pijpen gevonden (nr.1,2). Hoewel het versieringspatroon niet gebruikelijk is komen beide typen voor in het assortiment van de Goudse pijpmaker Frans Verzijl.

Van het eerste type zijn exemplaren bekend die met "de gekroonde L" en "de lelie" gemerkt zijn. In Alphen is deze pijp gemerkt met "de gekroonde B". De steelversiering (17 cm) is gereconstrueerd en komt overeen met het reliëf van de pijp die met "de lelie" gemerkt is. De "gekroonde L" heeft geen steel versiering. Het tweede type is in verschillende grootten en merken uitgevoerd. Mogelijk is het kleinste type (nr. 2a), gemerkt met "de gekroonde B", de in de literatuur vermelde "kromkop" of "kasjot". Verzijl heeft allen het kleine type gemaakt en merkte deze met "de gekroonde L" en "de leeuw in Hollandse Tuin". Op de steel stond zijn naam met daarboven IN GOUDA. Bij het Alphense type staat alleen IN GOUDA op de steel terwijl op de plaats van de naam een versiering met cirkels is aangebracht. De lengte van de steel is ca. 19 cm. Het andere exemplaar (nr. 2b) is gemerkt met "de slang".

Er zijn weinig pijpen gevonden met een voorstelling op de ketel, de zgn. zijmerken. Opvallend waren de pijpen met het wapen van Alphen, de achtpuntige ster. Boven de ster staan de initialen van de pijpmaker of zijn volledige naam (nr.3). Van dit type zijn reeds eerdere vondsten gedaan, waarbij op de ketel de letters K V H en H V H voorkomen. Dit versieringsmotief is uitsluitend in Alphen gevonden.

Steelfragmenten

De vele steelfragmenten zijn in drie groepen te verdelen:

- stelen zonder enige versiering of opschrift
- stelen met een eenvoudige bandversiering, die bestaat uit vier tot acht rijen getande versiering rond de steel, aan weerszijde begrensd door een snoer van cirkeltjes. Deze stelen behoren bij de pijpen die met "de lelie", "de zwaan" en "koning David" gemerkt zijn.
- stelen met opschriften. Sommige pijpmakers plaatsten d.m.v. een bandstempel hun naam op de steel, meestal aangevuld met de plaats van herkomst van de pijp. Aan de hand van deze stelen is het mogelijk de vondst te dateren. In het Goudse merkenboek is bijgehouden wanneer een pijpmaker een bepaald merk gebruikte. Tussentijdse veranderingen werden opgetekend.

De volgende stelen met opschriften zijn gevonden:

a. OVERWEGEN, GOUDA (16x) Waarschijnlijk is de naam van Bastiaan Overwe(e)sel bedoeld, die tot 1770 het merk "de gekroonde B" heeft gezet. Gezien het grote aantal stelen met deze naam en de hoeveelheid pijpekoppen met zijn merk, mogen we ervan uitgaan dat deze naam en het merk "de gekroonde B" bij elkaar horen.

b. (I) DANENO, IN GOUDA (8x) Ook deze naam is niet correct,

- het zou I.Danens moeten zijn. Jan Danens heeft omstreeks 1780 twee merken gevoerd n.l. "het klaverblad" en "de molen". Van beide merken zijn exemplaren gevonden.
- c. K.VERBY (4x) Tot 1746 heeft de Goudse pijpmaker Klaas Verby gebruik gemaakt van het merk "de gekroonde 9".
- d. VEBRY (1x) Een merkwaardige vondst, bedoeld is hier waarschijnlijk de naam van Klaas Verby.
- e. xVOGELxx , IRCK ENT (1x) In Gouda zijn twee pijpmakers met de naam Vogel bekend, Jacobus en Poulus. Als het tweede opschrift op de steel omgezet wordt, dus ENT IRCK, kan hier HENDIRCK gestaan hebben. Een pijpmaker met deze voornaam is mij niet bekend. Ook de merken van Jacobus en Poulus zijn niet gevonden.
- f. VERSCHUT , IN GOUDA (3x) Volgens het gildeboek heeft Gerrit Verschut, tot voor 1781, het merk "de both" gezet. Bij de opgraving zijn meerder exemplaren met het merk "de gekroonde both" gevonden. Aannemelijk is dat zijn naam op de steel van deze pijp heeft gestaan.
- g. BARENT , V.BERKEL (3x) De naam van een zeer bekende Goudse pijpmaker wiens merk B^VB menigmaal vervalst is, hij heeft het merk van 1730 tot 1757 op zijn produkten gezet.
- h. DE JONG (2x) Mogelijk is de naam van Leendert de Jong bedoeld, hij heeft als merk "het melkmeisje" gezet (1744-1770). Ook Jan Tijse de Jong is mogelijk, hij zette het merk "de zwaan". Bij proefopgravingen op een naast gelegen terrein zijn veel stelen gevonden met de opschriften LUCAS DE IONG en LUCKAS DE IONGH. Hij heeft van 1733 tot 1770 het merk "de slang" gezet.
- i. C.S.B KER (4x) Deze naam is de afsluiting van het reliëf op de lobben pijp (nr.1). Ze passen niet bij een van de Goudse pijpmakers die het merk "de gekroonde B" gezet hebben.
- j.k.l. IN GOUDA GOUDA UIT GOUDA (19x) Uit het grote aantal stelen waarop Gouda voorkomt blijkt wel dat de pijpmakers duidelijk hebben willen maken dat de produkten uit Gouda afkomstig waren. Sommige van de stelen waren midden in de bandversiering gebroken, mogelijk stond op het andere stuk nog een naam.
- Bij vroegere opgravingen op dit terrein is ook een steel gevonden met de naam HENRICH SPAANCH. In de Goudse merkenboeken komt deze naam niet voor.

Diversen

Behalve pijpfragmenten zijn ook andere vondsten aan het licht gekomen. Veel voorwerpen hebben te maken met het bakproces.

- scherven van pijpepotten. In deze potten werden de pijpen zo economisch mogelijk gerangschikt, voordat ze werden gebakken.
- vuurvaste pijpaaarde wiggen. Tijdens het bakken werden de pijpepotten door deze wiggen op hun plaats gehouden. Tevens zorgen ze voor ventilatiekanalen, zodat de hitte zich gelijkmatig kan verspreiden.
- fragmenten van vuurvaste ovensteentjes.
- versinterde pijpekoppen en stelen.
- scherven van 18e eeuws aardewerk, waaronder een onvolledig testje met onder de tuit en in de tegenover liggende wand een gaatje.

Conclusies

1. Uit het profiel blijkt dat het pijpmateriaal niet is gebruikt voor een ophoging of verharding.
2. De vele ongerookte pijpen en het ovenmateriaal geven aan dat we hier met een 'stort' van pijpmakers te doen hebben.
3. De aanwezigheid van een pijpmakerij ter plekke is niet aangetoond, wel is het vermoeden versterkt.
4. In overeenstemming met de literatuur en archief-gegevens blijkt dat in Alphen inderdaad pijpmaker(s) werkzaam waren.
5. In Alphen werden Goudse pijpen nagemaakt, merken vervalst (de zwaan, de gekroonde both), namen misbruikt (Overwegen, Danen, Vebry en Vogel).
6. De Alphense pijpmakers hebben ook onder hun eigen naam (C. S.B Ker, Henrich Spaanch, I.D.K.Raal, H V H, K V H) pijpen gemaakt.
7. Er is een specifiek type zijmerkpijp gemaakt met het wapen van Alphen.
8. De Alphense pijpmakers hebben IN GOUDA op de stelen gezet.
9. Veel modellen van pijpen die in Alphen gemaakt zijn komen overeen met de typen die door F.Verzijl zijn geproduceerd.
10. Het materiaal moet hier omstreeks 1745 gestort zijn.

Bronnen en literatuur

- a. Tirion, I., Tegenwoordige Staat der Verenigde Nederlanden, deel XVI, blz. 252, 1746
- b. Helbers, G.C., Goedewaagen, D.A., Goudse Pijpen, Amsterdam, 1942
- c. Duco, D., Goudse Pijpen, 1978
- d. Algemeen Rijksarchief, Den Haag, tweede afdeling, Ministerie van Financien 1795-1813, Staat der Fabrieken en Trafieken.
- e. Meulen, J.v.d., Het Goudse pijpmakersgeslacht Verzijl, Pijpelogische Kring Nederland, 4e jaargang, nr.15, 1981